

بررسی مقایسه‌ای عملکرد خانواده در خانواده‌های شهدای با و بدون ناپدیری استان اصفهان

نویسندگان:

دکتر محمدحسن محمدی، مهندس شاهد محمدی، مهندس محمدرضا ممبینی، مهندس هاجر محمدی و دکتر وحیده محمدی

مقدمه

استان اصفهان، علاوه بر نقش تاریخی، اقتصادی و جغرافیایی، از پیش‌قراولان مبارزه با رژیم شاهنشاهی بوده و در طول انقلاب اسلامی و نظام جمهوری اسلامی ایران و قبل از آن، دارای سابقه‌ی پرورش انسان‌های بزرگ و مؤثر در اداره‌ی سیاسی، اجتماعی و مذهبی کشور بوده است.

اقبال جوانان و مردم این استان در حمایت از انقلاب و نظام و اعزام کاروان‌های فراوان تدارکاتی و پشتیبانی به جبهه‌های جنگ در دوران 8 سال دفاع مقدس را می‌توان از نشانه‌های عزت و منزلت مردم این استان قلمداد نمود. استان اصفهان با تقدیم 23 هزار شهید و 3 هزار و 500 آزاده و 45 هزار جانباز (1) و چندصد هزار رزمنده‌ی داوطلب بسیجی در طول سال‌های دفاع و مقاومت خستگی‌ناپذیر مردم سلحشور ایران در برابر تجاوز عراق به جمهوری اسلامی ایران نقش‌آفرینی کرده و شگفتی آفریده است.

ملت ایران در جریان هشت سال دفاع مقدس، در یک نبرد اعتقادی، دشمن را از دست‌اندازی به حریم باورها و عقاید خود باز داشت و کشور را از پاره‌پاره‌شدن و انقلاب را از خطر نابودی رهانید.

شهیدان ما، این بزرگان قلمرو عشق و معرفت با ساییدن سر بر آستان ربوبی، کاری کردند کارستان؛ چنان که امام بزرگ ما، بر داشتن چنین امتی مباهات کرد.

تجاوز عراق به جمهوری اسلامی، اگرچه در ظاهر، یک جنگ تمام‌عیار یک کشور علیه کشور دیگر بود که در زمین، دریا و هوا و با امید به پیروزی سریع آغاز شد؛ اما، در ماهیت امر، تجاوز به یک انقلاب مردمی با محتوای عقیدتی بود که نزد توده‌های مردم اصالت داشت و در میان مسلمانان از حقانیت و محبوبیت برخوردار بود؛ لذا، همه‌ی نیروهایی که از انقلاب اسلامی ضربه خورده بودند یا از توسعه‌ی آن بیم داشتند، در این تجاوز سهیم بوده و به متجاوز کمک کردند(2).

از سوی دیگر می‌دانیم که انجام کارهای سترگ، می‌تواند منشأ لطمات بزرگی هم باشد که هدایت و کنترل آن نیازمند فیوضات الهی، رهبری حکیمانه‌ی جامعه و باورهای عمیق دینی مردم و پای‌بندی آن‌ها به ارزش‌هاست. تقدیم تعداد زیادی شهید، می‌تواند مشکلات اجتماعی فراوانی را به‌بار آورد و خانواده‌های بسیاری را در معرض آسیب‌های جدی قرار دهد. توجه به خانواده و عملکرد آن در خانواده‌های شهدای واجد ناپدیری و مقایسه‌ی آن با خانواده‌های فاقد ناپدیری انگیزه‌ی این نوشتار بوده است و با توجه به این که شهادت به‌عنوان یک مفهوم ارزشی و خانواده به‌عنوان زیربنای جامعه، در این تحقیق اهمیت تام دارد، با شرح مختصری در این دو مقوله، بحث اصلی را پی‌می‌گیریم:

مفهوم شهادت از مفاهیم ارزشمند و مقدس اسلام می‌باشد که در متون اسلامی و سخنان پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله وسلم و ائمه‌ی اطهار علیهم‌السلام از فضیلت آن بسیار گفته شده است؛ چنان‌چه امام حسین علیه‌السلام وقتی که عرصه‌ی جنگ بر او تنگ‌تر شد در شب عاشورا اصحاب خود را فراخواند و آنان را ستایش کرد و فرمود من یارانی در این جهان فانی بهتر از یاران خود

سراغ ندارم؛ یعنی من شما را بر یاران پدرم و سپاه بدر ترجیح می‌دهم؛ یعنی همه‌ی شما قهرمان هستید(3)؛ بنابراین، قهرمانان واقعی ملت ایران شهدایی هستند که با انتخاب راه امام حسین علیه‌السلام در برابر متجاوزین به مملکت، از حقوق ملت دفاع نموده‌اند و امروز یاد و خاطره‌ی آنان در اذهان ملت زنده و پاینده می‌باشد. یکی از اثرهای وجودی شهدا، برقراری امنیت در جامعه می‌باشد و خانواده‌های ایرانی استمرار قوام خود را مدیون آنان می‌دانند و همین امر یکی از عواملی است که در باورهای عمیق مردم ریشه دارد و در کنترل آسیب‌های اجتماعی و خانوادگی نقش ایفا می‌کند.

خانواده نیز به‌عنوان نخستین واحد اجتماعی، وظایف و کارکردهای متفاوتی بر عهده دارد و مکان اصلی تربیت و اجتماعی‌شدن انسان‌ها، یادگیری ارزش‌ها، هنجارها و شکل‌گیری کنش و تعاملات بین فردی است. به‌طور واضح‌تر در فضای خانواده است که افراد چگونگی برقراری ارتباط با سایرین را می‌آموزند و الگوی روابط و قواعد کنش متقابل در آن شکل می‌گیرد و افراد بر اساس آن روابط خویش را سامان می‌دهند. پرواضح است زمانی که خانواده ملزم به تابعیت از نظرات خاص فرد صاحب اقتدار باشد و روابط دوسویه مبتنی بر اصل برابرنگری و شایسته‌سالاری را در حوزه‌ی خصوصی خانواده تجربه نکرده باشد، در زندگی خانوادگی آینده‌ی خویش، متأثر از الگوی روابط حاکم بر خانواده‌ی مبدأ بوده و در عرصه‌ی اجتماعی نیز مستعد پذیرش قواعد دموکراتیک نخواهد بود و همواره تسلیم و تابع فرامین صاحب قدرت می‌شود؛ چرا که خانواده به‌عنوان تنها واحد جای‌گزین‌ناپذیر، رابطه‌ی تنگاتنگی با جامعه و نهادهای اجتماعی برقرار ساخته، به‌طوری که تغییرات و تحولات در جامعه به زمینه‌سازی و پی‌ریزی عوامل تغییر در خانواده، بستگی دارد(4). در اهمیت تشکیل خانواده و حفظ و نگهداری بنیان‌های آن، می‌توان گفت که بشر از زمانی که خلق شد اجتماعی بود و لازمه‌ی ادامه‌ی حیات انسان او تشکیل خانواده و تولید نسل بوده است.

خانواده جایگاهی است برای استراحت، زندگی و پرورش فرزندان و مکانی امن برای رفع خستگی‌ها و نگرانی‌ها و تجدید قوا. خانواده اگرچه یک اجتماع کوچک است؛ ولی از خصوصیات برخوردار است که در هیچ جای این جهان همانند آن را نمی‌توان یافت (5). از نظر اسلام نیز خانواده دارای اهمیت فراوان است و همه‌ی اعضای خانواده نسبت به یکدیگر دارای وظایفی هستند. پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله و سلم برای تشکیل خانواده اهمیت زیادی قایل هستند. از نظر اسلام گرایش به ازدواج تنها برای نیازهای جنسی نیست؛ بلکه پیوندی بالاتر از شهوت، پایه ازدواج و تشکیل خانواده است و آن مودت و رحمت است (6).

زن، محور اصلی کانون خانواده است و وجود او به خانواده قوام می‌بخشد و در اسلام نیز بر احترام زن تأکید شده است؛ چنانچه می‌فرماید دوست داشتن زنان از اخلاق پیامبران است (7). هم‌چنین در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز خانواده دارای جایگاه و اهمیت خاصی است و به‌عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین نهاد اجتماعی و انسانی از آن یاد شده است. اصل دهم این قانون بدین قرار است: از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه‌ی اسلامی است، همه‌ی قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوطه در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه‌ی حقوق و اخلاق اسلامی می‌باشد (8). در پیشینه‌ی ادبی و فرهنگی ایرانیان، هرگاه سخن از خانواده به‌میان می‌آید، خانواده‌ای متصور می‌شود که پدر و مادر برای پیشرفت و بهره‌وری فرزندان خود از هیچ کوششی دریغ نمی‌ورزند و محیطی پرمهر و عاطفه را برای اعضای خانواده مهیا می‌نمایند و خانواده‌ی به‌هم‌پیوسته‌ای را به‌وجود می‌آورند و در تعریف آن گفته می‌شود خانواده، متشکل از پدر، مادر و فرزند یا فرزندان است که یک واحد به‌هم‌پیوسته‌ای را به‌وجود می‌آورد (9).

یکی از معضلات اجتماعی خانوادگی ناشی از جنگ‌ها، از دست دادن نیروهای فعال، دلسوز و از خودگذشته است. این افراد - هم‌چون سایرین - در موقعیت‌های مختلف نقش‌آفرینی می‌کنند. یکی از موقعیت‌های آنان موقعیت پدری در خانواده است که در زمان حضورشان در خانواده، محیط خانوادگی از عملکرد مناسبی برخوردار است؛ اما با فقدان ایشان، محیط خانواده مختل می‌گردد تا جایی که وقوع و بروز بسیاری از مشکلات اجتماعی، تربیتی و فردی دور از انتظار نیست. زمانی که شهادت، به‌عنوان یک امر ارزشی و مذهبی، امکان ایفای مستقیم نقش را از پدر سلب می‌نماید، اعضای خانواده ضمن ارج نهادن به فداکاری پدر و تقویت بنیان‌های ارزشی در خود، کمبود او را احساس می‌کنند و این مسؤولیت به‌عهده‌ی مادر، پدر بزرگ یا سایر اولیای خانواده محول می‌گردد. به نظر می‌رسد رفتارهای امروز اعضای خانواده، بازتاب رفتارهای تربیتی و پرورشی والدین از زمان‌های گذشته تا امروز می‌باشد. روان‌شناسان و جامعه‌شناسان معتقدند که با فقدان پدر، خانواده دچار از هم پاشیدگی و تزلزل می‌گردد و در چنین خانواده‌هایی امکان وقوع انواع انحراف‌ها وجود دارد؛ این اختلالات می‌تواند به‌قرار زیر باشد:

اختلال در رشد احساسات و عواطف

اختلال در وضعیت اقتصادی

اختلال در امور تربیتی

احساس بی‌کفایتی در فرزندان

احساس از دست دادن حامی

فقدان پدر، خصوصاً باعث بروز ناتوانی در سازش و تطابق فرزند با شرایط محیطی می‌شود؛ زیرا، با از دست دادن پدر، در واقع فرزند الگوی یادگیری و مدل‌سازی خود را از دست می‌دهد (10). یکی از راه‌حل‌های مناسب برای حل این مشکل، پذیرش و موافقت همسر شهید با ازدواج مجدد و قبول و پذیرش فرد جدید از سوی اعضای خانواده است که به‌عنوان ناپدری وارد محیط خانوادگی می‌شود و شرایط جدیدی را به‌وجود می‌آورد و می‌تواند برای فرزندان پی‌آمدهایی را به‌دنبال داشته باشد (11). بنابراین، لازم است انتخاب همسر در ازدواج مجدد، با دقت و حساسیت بیشتری همراه باشد تا از بروز اشکال در سلامت خانواده پیش‌گیری شود (12). هم‌آهنگی و تناسب شرایط ناپدری می‌تواند بر بهبود عملکرد خانواده تأثیر مثبت بگذارد. بر این اساس، والدین موظف می‌شوند چارچوبی را رعایت کنند تا اثر تربیتی و عملکردی مناسب¹ در فرزندان داشته باشد که نتیجه‌ی آن منجر به پیش‌گیری از انحراف‌های فردی و اجتماعی افراد خواهد شد (13). مطالعه بر روی محیط خانواده‌هایی که در فرایند زندگی دچار آسیب‌های اجتماعی شده‌اند از اولویتهای

تحقیقات اجتماعی محسوب می‌شود. هدف از انجام این نوع مطالعات در واقع آماده‌سازی محتوای برنامه‌ی کاری برای مدیران و برنامه‌ریزان جامعه می‌باشد تا با انجام خدمات ارائه‌شده و ثوق بیش‌تری داشته باشند یا از میزان خطا در اجرا بکاهند. از سوی دیگر، توسعه‌ی همه‌جانبه در کشور، بدون توجه به آثار زیان‌بار حوادث اجتماعی بر خانواده، امکان‌پذیر نیست؛ زیرا، خانواده مرکز تولید و تربیت نیروی فعال آینده‌ی جامعه است. در معارف اسلامی دو گروه مورد عنایت خاص می‌باشند:

1. شهدا

¹ عملکرد مناسب، به کارکردی گفته می‌شود که نتایج و آثار یک پدیده‌ی اجتماعی، برای کل آن پدیده مناسب و مثبت باشد و به تداوم و بقای آن پدیده - که در این‌جا خانواده است - کمک نماید و آن نتایج قابل قبول باشد.

2. آیتام

شهادت به خاطر ایثار جان خود در راه خداوند و دفاع از خوبی‌ها و برطرف کردن بدی‌ها، از برترین ارزش‌ها برخوردارند. توجه به آیتام و رفع نیازهای آنان نیز در جوامع بشری، باعث احداث سازمان‌ها و وزارت‌خانه‌ها و ارگان‌های دولتی و غیردولتی در کشورها گردیده است. در اسلام نیز توجه به یتیم بسیار مورد عنایت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه و آله و سلم و امامان علیهم‌السلام می‌باشد. بنابراین، کار برای این دو گروه از لحاظ معنوی موجب قرب الهی است. از نظر اجتماعی در جامعه‌ی ما فرزندان معظم شهدا، تنها قشری هستند که واجد ارزش‌های این دو گروه می‌باشند و توجه به آن‌ها از وظایف تعریف‌شده‌ی سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران است. نتایج این تحقیق، می‌تواند در تشویق یا اصلاح کارکرد این ارگان مفید باشد؛ زیرا، سازمان را قادر می‌سازد که پس از گذشت سال‌ها، نتیجه‌ی تشویق همسران شهدا را به ازدواج مجدد که با هدف رفع نیازهای عاطفی و فقدان پدر در محیط خانوادگی فرزندان شهدا صورت‌گرفت، مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد و اثر آن‌را در عملکرد خانواده به‌عنوان شاخص مهمی در رشد و تربیت فرزند، بسنجد. از جمله ضرورت انجام این تحقیق، می‌توان به ارتباط ناهنجاری‌ها و آسیب‌های اجتماعی با نوع عملکرد خانواده‌ها اشاره نمود.

ناهنجاری‌ها و کج‌روی‌های اجتماعی در همه‌ی جوامع بشری قابل مشاهده است و یکی از نگرانی‌ها و دغدغه‌های اصلی مدیران و مسؤولین اجرایی نهادهای اجتماعی می‌باشد. این نابسامانی‌ها معمولاً متعاقب حوادث طبیعی، اتفاقات‌های غیرمترقبه چون سیل، زلزله و حوادثی چون جنگ رخ می‌نماید. ناهنجاری‌های مشهور در جوامع انسانی به سه گروه تقسیم می‌شود: ناهنجاری‌های انتظامی، مردمی و اخلاقی (14). نتایج این مطالعه، سطح عملکرد خانواده‌ها را بر حول عناصر ده‌گانه‌ی عملکرد خانواده مشخص خواهد نمود و با آشکار ساختن نقاط ضعف و قوت عملکردهای خانواده برای دست‌اندرکاران و مدیران اجرایی و برنامه‌ریزان نهاد

اجتماعی، هنجار یا نابهنجار بودن جزئیات عملکردها را مشخص می‌نماید؛ زیرا، برای اصلاح رفتارهای ناهنجار موضوعی قابل پیش‌بینی است؛ به عبارت دیگر، با آگاهی از سطح عملکرد خانواده و برنامه‌ریزی برای اصلاح عملکرد، می‌توان به اصلاح رفتارها در فرد و محیط خانواده امیدوار بود یا حداقل به‌عنوان راه حلی پیش‌گیرانه برای خانواده‌هایی که نتایج این تحقیق بر آنان تعمیم داده می‌شود قابل طرح می‌باشد تا مدیران، برنامه‌ریزان و مسؤولین دلسوز بنیاد و سایر نهادهای مربوط، نسبت به اصلاح عملکرد در نقاط ضعیف و ارتقای نقاط قوت اقدام مناسب و واقع‌بینانه‌تر انجام دهند.

اکنون این سؤال مهم مطرح است که با ورود ناپدری به محیط خانواده، آیا تفاوتی در رفتارهای فردی و اجتماعی فرزندان شاهد بروز کرده است؟ و عملکرد خانواده در این گروه از خانواده‌ها در مقایسه با گروه مشابه که فاقد ناپدری هستند تفاوتی وجود دارد؟ این مقاله تلاش دارد با بررسی این موضوع، نقش ناپدری را در وضعیت رفتارها و عملکرد خانواده در دو گروه مورد بررسی تعیین و مشخص نماید.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع علی‌مقایسه‌ای است و متغیر مورد بررسی در آن، عملکرد خانواده می‌باشد جامعه‌ی آماری این پژوهش، شامل دو جامعه‌ی آماری می‌باشد: اول خانواده‌های شهدایی که همسر شهید ازدواج نکرده است، دوم خانواده‌های شهدایی که همسر شهید اقدام به ازدواج مجدد کرده است. روش نمونه‌گیری در این مطالعه دوروشی بوده است و در دو مرحله انجام شده است. روش اول، خوشه‌ای و روش دوم تصادفی ساده بوده است. حجم نمونه‌ی این مطالعه، بر اساس فرمول مقایسه‌ی میانگین یک

صفت در دو گروه، در گروه بدون ناپدیری، 134 خانواده و در گروه با ناپدیری؛ 120 خانواده تعیین گردید که در مجموع حجم نمونه برابر با 254 خانواده است.

به منظور جمع آوری اطلاعات، از پرسشنامه‌ای دو قسمتی استفاده شد که قسمت اول پرسشنامه شامل متغیرهای جمعیت‌شناختی (زمینه‌ای) می‌باشد و قسمت دوم شامل سؤالاتی مربوط به مؤلفه‌های 10 گانه‌ی عملکرد محیط خانواده به تعداد 90 سؤال تخصصی می‌باشد. این پرسشنامه توسط موس در سال 2000 تهیه شده و دارای اعتبار جهانی می‌باشد و در ایران نیز دارای اعتبار علمی و پایانی می‌باشد و توسط همکاران هیأت علمی در دانشگاه‌های مختلف به کار گرفته شده است، از جمله قضاوی و مهرابی 1384 با الفای کرنباخ 95٪ (22) و محمدی و همکاران 1385 و 1386 در دو مطالعه‌ی جداگانه با الفای کرنباخ 83٪ و 95٪ را گزارش کرده اند (21) و (23). این ابزار قادر است مؤلفه‌هایی را که شامل موارد زیر می‌باشد، مورد بررسی قرار دهد:

1. مؤلفه‌ی همبستگی و حمایت از یکدیگر در محیط خانواده

2. مؤلفه‌ی بیان افکار و احساسات در محیط خانواده

3. مؤلفه‌ی وجود اختلاف و درگیری در محیط خانواده

4. مؤلفه‌ی استقلال طلبی و خودباوری در محیط خانواده

5. مؤلفه‌ی تمایل به پیشرفت و توسعه‌ی علمی در محیط خانواده

6. مؤلفه‌ی امور فکری و فرهنگی در محیط خانواده

7. مؤلفه‌ی برنامه‌های تفریحی و سرگرمی در محیط خانواده

8. مؤلفه‌ی اعتقادات مذهبی و اخلاقیات در محیط خانواده

9. مؤلفه‌ی وجود نظم و قانون در خانواده

10. مؤلفه‌ی کنترل و تبعیت از قانون در خانواده

اطلاعات به دست آمده، با ابزار آماری SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. جهت مقایسه‌ی متغیرهای جمعیت‌شناختی در دو گروه از آزمون‌های t یا χ^2 و ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. هم‌چنین برای مقایسه‌ی مؤلفه‌های 10 گانه، آزمون مقایسه‌ی میانگین (تی) به کار برده شد. میزان اطمینان از نتایج حاصله‌ی زیر منحنی قابل قبول 95٪ می‌باشد که آلفای 0/05 برای این مطالعه در نظر گرفته شده است.

نتایج و بحث

ویژگی‌های فردی و خانوادگی در خانواده‌های بدون ناپدری وضعیت سنی واحدهای مورد پژوهش نشان می‌دهد که حداقل سن 32 سال و حداکثر 62 سال و میانگین 47 سال است که مشخص می‌کند پس از 17 سال که از جنگ تحمیلی گذشته است، واحدهای مورد پژوهش، میانگین سنی متوسطی از نظر طول عمر دارند و بیش‌ترین تعداد در گروه سنی 40 تا 49 سال با فراوانی 56/7 درصد می‌باشد و بیش‌تر همسران شهدا (55/5 درصد) دارای سواد از ابتدایی تا راهنمایی هستند و تنها (17/6) درصد از آن‌ها از نعمت سواد بی‌بهره‌اند. هم‌چنین تعداد کمی نیز (4/8) درصد دارای سواد عالی هستند. حداقل مدت‌زمانی که همسر با شهید زندگی مشترک را گذرانده است 1 سال و حداکثر 30 سال و میانگین این مدت 9/2 سال می‌باشد. و این بدین معنی است که همسران شهدا بطور متوسط کم‌تر از ده سال توفیق داشته‌اند با شهدا زندگی مشترک داشته باشند

بیشتر این خانواده‌ها دارای 1 تا 3 فرزند می‌باشند (87/5 درصد) و در مجموع میانگین تعداد فرزندان در این گروه 3 نفر می‌باشد این یافته بدین معنی است که با توجه به میانگین مدت‌زمان زندگی مشترک با شهید که 9/2 سال بوده است و هم‌چنین تعداد فرزند می‌توان چنین استنباط کرد که به‌طور متوسط هر 3 سال یک فرزند را به دنیا می‌آورده‌اند و هم‌چنین با عنایت به نرخ رشد جمعیت در دو دهه‌ی قبل؛ یعنی، دهه‌ی 1360 که نرخ رشد جمعیت به‌مراتب بالاتر از اکنون بوده است، این موضوع قابل توجه می‌باشد. مطالعه‌ای که در استان خوزستان در ارتباط با خانواده‌های شهدا توسط محمدی و همکاران (1385) انجام شده است نشان می‌دهد که تنها 22 درصد از خانواده‌های شهدا دارای 3 فرزند بوده‌اند و بقیه از تعداد فرزند بیش‌تری (تا 10 فرزند) برخوردار بوده‌اند و نشان می‌دهد که تعداد فرزند در آن جامعه‌ی آماری بالاتر بوده است (15)؛ ولی این تعداد فرزند در استان اصفهان، با عنایت به عناصر فرهنگی که کنترل بیش‌تری بر نرخ جمعیت دارد، قابل توجه است. تنها 10 درصد از همسران شهدا در این گروه مشغول به کار خارج از منزل هستند و 90٪ مشغول به امر خانه داری و کار در منزل می‌باشند. به‌نظر می‌رسد که قبول مسؤلیت ناپدری فرزندان شهدا و اداره‌ی امور خانواده و هم‌چنین حمایت‌های بی‌دریغ بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان از خانواده‌ها، از جمله دلایل احتمالی عدم اشتغال به کار خارج از منزل این گروه می‌باشد.

هم‌چنین یافته‌ها نشان می‌دهد که بیش‌تر شهدا، در زمان جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به شهادت رسیده‌اند (87/9 درصد) و این بدین معنا است که جدای از ارزش‌های معنوی شهادت در راه خداوند؛ یکی از خسارت‌های جبران‌نشده‌ی، از دست رفتن دلاوران و مردان بزرگی است که در طول سالیان جنگ تحمیلی به‌وقوع پیوست که بیش‌ترین فراوانی شهدا در این برهه‌ی زمانی بوده است. هم‌چنین 6/46 درصد خانواده‌های پدری شهید با همسران آنان به میزانی که همسران انتظار داشتند همراهی

نکرده‌اند و این بدین مفهوم است که 53/4 درصد خانواده‌ها همراهی داشته یا تا حدودی انتظارات همسران شهدا را از نظر همراهی برآورده نموده‌اند. بدیهی است که در هنگام بروز حوادث ناگوار و فشارهای روحی و روانی متعاقب آن، نیاز به همدلی و همراهی در حادثه‌دیدگان بالا می‌رود و این کار می‌تواند در تسلی بخشیدن به بازماندگان مؤثر باشد. بیش‌تر همسران شهدای بدون ناپدری؛ یعنی 74/2 درصد، از وضعیت اقتصادی خود یا راضی هستند یا تا حدودی رضایت دارند و این احتمالاً نشان‌دهنده‌ی حمایت‌های مالی سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان از خانواده‌های شهدا می‌باشد. به نظر می‌رسد که این میزان رضایت‌مندی بالا احتمالاً متأثر از دو مقوله می‌باشد. اول: مسؤلیت‌پذیر بودن سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان در ارائه‌ی بهتر خدمات مالی به این بزرگواران و دوم: وجود اصل قناعت و سازگاری در خانواده‌های معظم شهدا که با ناملایمات و کاستی‌ها سازش می‌نمایند و برای رضای خداوند تحمل می‌کنند. یافته‌ها نشان می‌دهد که 90 درصد از همسران و فرزندان آنان مبتلا به بیماری‌های طولانی‌مدت و مزمن نیستند و این بدین معنا است که به‌علت نبود بیماری‌های مزمن، امکان خدمت‌رسانی بیش‌تر در محیط خانواده فراهم گشته و تلاش در جهت شکوفایی استعدادهای آنان هموار می‌شود. مطالعات نشان می‌دهد که بیماری‌های مزمن، علاوه بر بالا بردن هزینه‌های خانواده، توان و نیروی افراد سالم را نیز در طولانی‌مدت کاهش داده و باعث بروز مشکلات جسمی، روانی و اجتماعی در محیط خانواده می‌شود (17). از میان دلایل عدم تمایل به ازدواج مجدد همسران شهدا، بیش‌ترین فراوانی، 3/59 درصد، مربوط به احساس مسؤلیت در قبال تربیت فرزندان شهید بوده است و این احساس مسؤلیت در قبال یادگارهای زنده‌ی شهدا؛ یعنی، آنان، علاوه بر احساس مادری، مسؤلیت ایفای نقش پدری را پذیرفته‌اند.

ویژگی‌های فردی و خانوادگی در خانواده‌های با ناپدری

نتایج نشان می‌دهد که بیش‌تر همسران شهدای این گروه باسواد هستند و تحصیلات آنان از ابتدایی تا سوم راهنمایی می‌باشد (2/46 درصد). در واقع تنها 20 درصد از همسران این گروه بی‌سواد هستند و 80 درصد از آنان دارای سواد از ابتدایی تا حوزه یا دانشگاه می‌باشند. با توجه به تلاش وزارت آموزش و پرورش در کاهش نرخ بی‌سوادی در کشور، پیشنهاد می‌شود بنیاد استان اصفهان با انجام مطالعه‌ای، راه‌کارهای رفع معضل بی‌سوادی 20 درصد باقی‌مانده‌ی همسران شهدا را بررسی نماید.

بیش‌تر (7/91 درصد) همسران شهدا در خانواده‌های با ناپدیری، خانه‌دار هستند و تنها عده‌ی کمی از آنان در خارج از منزل به کار اشتغال دارند. احتمالاً تمایل به اداره‌ی منزل و حمایت روحی، روانی و عاطفی از فرزندان و نظارت هر چه بیش‌تر بر تربیت آنان را می‌توان از علل عدم اشتغال خارج از منزل همسران برشمرد. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیش‌تر (90/6 درصد) شهدای این گروه در هنگام جنگ تحمیلی به شهادت رسیده‌اند و در راه دفاع از اسلام و کشور اسلامی‌جان خود را فدا نموده‌اند. در بین همسر و فرزندان 82/3 درصد از خانواده‌های شهدای با ناپدیری بیماری مزمن وجود ندارد. بیماری مزمن می‌تواند در عملکرد و رفتارهای اعضای خانواده، تأثیر منفی داشته باشد و اثراتی در تربیت فرزندان برجای بگذارد (18). 81/8 درصد ناپدیری‌های خانواده‌های شهدا شاغل هستند و عده‌ی کمی از آنان بی‌کارند. شغل برای پدر در خانواده که مسؤولیت اداره‌ی مالی و اقتصادی و تربیتی را نیز برعهده دارد می‌تواند در حفظ حرمت و قداست پدری نقش داشته باشد و فرزندان، او را به‌عنوان فردی موفق مورد قضاوت قرار دهند.

63/2 درصد خانواده‌های پدری شهدا با همسر شهید، زیاد یا تا حدودی همکاری داشته‌اند و بقیه‌ی خانواده‌ها از نظر خودشان نتوانسته‌اند انتظارات همسر شهدا را در خصوص همراهی و همکاری کردن برآورده نمایند. بیش‌تر خانواده‌ها از وضعیت اقتصادی

موجود در خانواده راضی هستند یا تا حدودی رضایت دارند. وجود درآمد اضافی توسط ناپدیری، حمایت‌های مالی و اقتصادی بنیاد شهید و امور ایثارگران و قانع بودن خانواده‌های شهدا را می‌توان از جمله عوامل مؤثر در این میزان رضایت‌مندی تلقی نمود. بیش‌تر همسران در محدوده‌ی سنی 40 تا 49 سال هستند و میانگین سنی 42 سال است که نشان می‌دهد در ابتدای میان‌سالی قرار دارند. بیش‌تر همسران شهدا، مدت‌زمانی بین 6 ماه تا 5 سال، با شهید زندگی مشترک داشته‌اند و میانگین این مدت 4/6 سال می‌باشد که مدت‌زمان زیادی محسوب نمی‌شود. این یافته به معنای این است که با وجود شور جوانی و عشق و علاقه‌ی شهدا به همسر و خانواده، انجام تکلیف شرعی دفاع از میهن و دین و ناموس را بر زندگی مشترک ترجیح دادند و به جبهه‌ها عزیمت نمودند.

3/87 درصد از خانواده‌ها دارای 1 تا 3 فرزند هستند و میانگین تعداد فرزند نیز 2 نفر می‌باشد و این بدین معنا است که شهدا قبل از شهادت به‌طور متوسط دارای همسر و دو فرزند بوده‌اند و یک زندگی نسبتاً جدید و نوپایی را تجربه می‌نموده‌اند. با وجود همه‌ی این شرایط، رفتن به جبهه و دفاع از کیان اسلام و میهن را بر ماندن ترجیح دادند.

هم‌چنین نتایج نشان می‌دهد که زمان ازدواج مجدد در همسران شهدا از پراکندگی برخوردار است و کم‌تر از نیمی از آنان بین 1 تا 5 سال پس از شهادت همسر ازدواج کرده‌اند و بیش از 25 درصد از آنان بین 6 تا 10 سال بعد از شهادت مبادرت به ازدواج کرده‌اند و حدود 10 درصد نیز 20 سال یا بیش‌تر پس از شهادت مبادرت به ازدواج کرده‌اند. دلایل متعددی می‌تواند این یافته‌ها را توجیه نماید که بهترین راه برای این موضوع، انجام مطالعه‌ای تخصصی پیشنهاد می‌شود.

هم‌چنین بیش‌تر (3/81 درصد) ناپدری‌ها دارای سوادِی از ابتدایی تا حوزه و دانشگاه هستند و تنها عده‌ی کمی (7/12 درصد) از آنان بی‌سواد هستند. بیش از نیمی از ناپدری‌ها (3/61 درصد) نتوانسته‌اند با فرزندان شهدا رابطه‌ی خوبی داشته باشند؛ اگرچه یکی از مهم‌ترین دلایل ازدواج همسران شهدا پس از شهادت شهید، نیاز به وجود یک ناپدری دلسوز بالای سر فرزندان خود بوده است. از سوی دیگر 7/38 درصد از ناپدری‌ها توانسته‌اند ارتباط خود را در حد متوسط یا خوب با فرزندان شهید برقرار نمایند که این امر می‌تواند بیان‌کننده‌ی این واقعیت باشد که احتمال اصلاح رفتار بین ناپدری و فرزندان و برقراری رابطه‌ی مناسب بین آنان عملی می‌باشد. برای حل این مشکل پیشنهاد می‌شود تحقیقی پیرامون علل فقدان ارتباط خوب بین فرزندان شهدا و ناپدری‌ها انجام شود تا راه حل‌های مناسب به‌دست آید.

هم‌چنین تقریباً نیمی از ناپدری‌ها، ارتباطی با خانواده‌ی شهید نداشته و غریبه محسوب می‌شده‌اند و حدود 47/2 درصد نیز از اقوام شهید محسوب می‌شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیش‌ترین علت ازدواج مجدد همسران مربوط به خودشان بوده است؛ یعنی، نیازهای فردی و خانوادگی و وجود شرایط خاص ایجاب کرده است که با هم‌آهنگی سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران، مبادرت به ازدواج نمایند.

مشوق اصلی برای ازدواج مجدد 51/8 درصد از همسران شهدا، پدر و مادر شهید یا پدر و مادر خودشان بوده است که احتمالاً بزرگان دو فامیل صلاح‌دید آینده‌ی خانواده‌ی شهید را، ازدواج مجدد دانسته‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که 9/55 درصد همسران، از زندگی جدید رضایت دارند یا تا حدودی رضایت حاصل شده است و به تمام یا بخشی از اهدافی که از قبل در نظر داشتند رسیده‌اند؛ اما کم‌تر از نیمی از آنان از شرایط جدید (ازدواج مجدد) ناراضی هستند و این یافته می‌توان هشدار به مسؤولین

سازمان بنیاد شهید و امور ایثارگران استان باشد که نسبت به انتخاب همسر برای خانواده‌ی شهدا نیاز به دقت نظر بیشتری می‌باشد. پیشنهاد می‌شود، برای بررسی عوامل نارضایتی یک پروژه‌ی پژوهشی تعریف و اجرا شود.

یافته‌های عملکرد خانواده در دو گروه جدول شماره‌ی 1-4 مقایسه عناصر ده گانه عملکرد خانواده همسران شهدای با و بدون

ناپدری استان اصفهان نمره ایده‌آل نتیجه پی-والیو انحراف معیار

میانگین حجم نمونه‌ی گروه عناصر عملکردی

9معنی‌دار نیست 0/991 2/0920

0551/2 1000/6

0970/6 120

134 بدون ناپدری

با ناپدری همدلی و پیوستگی

9معنی‌دار نیست 6487/10/87

7935/1 2667/6

2313/6 120

134 بدون ناپدری

با ناپدری بیان احساسات

9معنی‌دار نیست 0/57 1/8140

9370/1 6917/5

5597/5 120

134 بدون ناپدري

با ناپدري عدم درگيري

9 معنی دار نیست 0/35 1/7066

8152/1 6083/5

4030/5 120

134 بدون ناپدري

با ناپدري استقلال طلبی

9 معنی دار نیست 6521/10/15

8876/1 2917/6

9701/5 120

134 بدون ناپدري

با ناپدري تمایل به پیشرفت

9 معنی دار نیست 0/94 2/0799

9822/1 4000/4

4179/4 120

134 بدون ناپدري

با ناپدري فرهنگ

9معنی دار نیست 0/15 2/1440

1537/2 5917/4

9776/4 120

134 بدون بدون ناپدري

با ناپدري سرگرمی و تفریح

9معنی دار نیست 4945/10/1

7972/1 5417/6

2015/6 120

134 بدون ناپدري

با ناپدري مذهب و اخلاق

9معنی دار است 2/0156 0/04

1367/2 7333/6

2836/6 120

134 بدون بدون ناپدري

با ناپدري نظم و قانون

9معنی دار نیست 0/46 1/8341

9133/1 0750/5

2463/5 120

134 بدون ناپدیری

با ناپدیری کنترل و نظارت

90معنی دار نیست 0/62 14/0585

3186/15 3000/57

3881/56 120

134 بدون بدون ناپدیری

با ناپدیری عملکرد خانواده

جدول فوق نشان می‌دهد که با به‌کارگیری آزمون تی در خصوص مقایسه‌ی ویژگی‌های ده‌گانه‌ی عملکرد خانواده در خانواده‌های

شهادی با و بدون ناپدیری به‌جز در عنصر رعایت نظم و مقررات در خانواده که تفاوت معنی‌دار شد، در سایر عناصر عملکردی

تفاوت قابل ملاحظه‌ای وجود نداشت و تفاوت معنی‌داری مشاهده نشد. همچنین در مقایسه‌ی عملکرد کلی خانواده در دو گروه

نیز تفاوت معنی‌دار نبوده است ($P > 0/62$). همچنین نشان می‌دهد که نمره‌ی میانگین عملکرد خانواده در دو گروه از

خانواده‌های شهادی با و بدون ناپدیری به‌ترتیب 56/38 و 57/30 می‌باشد. با توجه به این که حداکثر نمره‌ی عملکرد خانواده

در بهترین شرایط 90 می‌باشد، هردوی این نمرات، دارای کیفیتی متوسط نزدیک به خوب ارزیابی شده و کارکرد این دو گروه در

عملکرد کلی خانواده تفاوت معنی داری ندارد ($p > 0/62$) این یافته، بدین معنا است که ازدواج مجدد همسران شهدا در میزان عملکرد خانواده تأثیری نداشته است.

مطالعات انجام شده حاکی از آن است که خانواده از ارکان اصلی؛ یعنی، والدین و فرزندان تشکیل شده و هر یک از افراد اگر به وظایف خود عمل نمایند خانواده می تواند دارای عملکردی قابل قبول باشد (19). پدر یکی از ستون های استوار خانواده است. یکی از خطرات ناشی از فقدان پدر را می توان ایجاد اشکال در کارکرد اعضا در محیط خانواده دانست که منجر به بروز ضعف در فعالیت های کلی می شود (20). هم چنین در تحقیقی که در شهر اصفهان بر روی گروهی از خانواده ها انجام شد، از همین ابزار جهت بررسی عملکرد محیط خانواده استفاده شد (21) و در مقایسه با یافته های این مطالعه به شرح ذیل می باشد:

1. میانگین نمره ی مؤلفه ی همبستگی و حمایت در خانواده، در مطالعه ی مذکور 5/7 بوده و در این مطالعه، نمره ی خانواده های بانا پذیری 6 و بدون نا پذیری 6/1 می باشد و نشان دهنده ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده های شهدا می باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده های غیر شاهد متوسط و خانواده های شاهد از کیفیت خوب برخوردار است.

2. میانگین نمره ی مؤلفه ی بیان احساسات و عواطف در خانواده، در مطالعه ی مذکور 5/2 بوده و در این مطالعه نمره ی هر دو گروه 6/2 می باشد و نشان دهنده ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده های شهدا می باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده های غیر شاهد متوسط و خانواده های شاهد از کیفیت خوب برخوردار است.

3. میانگین نمره‌ی مؤلفه‌ی عدم درگیری و اختلاف در خانواده، در مطالعه‌ی مذکور 3/7 بوده و در این مطالعه، نمره‌ی خانواده‌های با ناپدیری 5/5 و بدون ناپدیری 5/6 می‌باشد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده‌های غیرشاهد ضعیف و خانواده‌های شاهد از کیفیت خوب برخوردار است.
4. میانگین نمره‌ی مؤلفه‌ی استقلال‌طلبی در خانواده، در مطالعه‌ی مذکور 5/1 بوده و در این مطالعه نمره‌ی خانواده‌های با ناپدیری 5/4 و بدون ناپدیری 5/6 می‌باشد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد.
5. میانگین نمره‌ی مؤلفه‌ی تمایل به پیشرفت در خانواده، در مطالعه‌ی مذکور 5/3 بوده و در این مطالعه، نمره‌ی خانواده‌های با ناپدیری 9/5 و بدون ناپدیری 6/2 می‌باشد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده‌های غیرشاهد متوسط و خانواده‌های شاهد از کیفیت خوب برخوردار است.
6. میانگین نمره‌ی مؤلفه‌ی فکری و فرهنگی در خانواده، در مطالعه‌ی مذکور 3/8 بوده و در این مطالعه، نمره‌ی هر دو گروه مورد بررسی 4/4 می‌باشد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد.
7. میانگین نمره‌ی مؤلفه‌ی تفریح و سرگرمی در خانواده، در مطالعه‌ی مذکور 3/6 و در این مطالعه، نمره‌ی خانواده‌های با ناپدیری 4/9 و فاقد ناپدیری 4/5 می‌باشد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده‌های غیر شاهد ضعیف و خانواده‌های شاهد از کیفیت متوسط برخوردار است.
8. میانگین نمره‌ی مؤلفه‌ی مذهب و اخلاق در خانواده، در مطالعه‌ی مذکور 6/5 بوده و در این مطالعه، نمره‌ی خانواده‌های با و بدون ناپدیری به ترتیب 6/2 و 6/5 می‌باشد و نشان‌دهنده‌ی وضعیت تقریباً مشابه در خانواده‌ها می‌باشد.

9. میانگین نمره مؤلفه وجود نظم و قانون در خانواده، در مطالعه مذکور 5/7 بوده و در این مطالعه، نمره خانوادگی با ناپداری 6/2 و بدون ناپداری 6/7 می‌باشد و نشان‌دهنده وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده‌های غیرشاهد متوسط و خانواده‌های شاهد از کیفیت خوب برخوردار است.

10. میانگین نمره مؤلفه پیروی از قانون در خانواده، در مطالعه مذکور 4/8 بوده و در این مطالعه، نمره خانوادگی با ناپداری 5/2 و بدون ناپداری 5 می‌باشد و نشان‌دهنده وضعیت بهتر این عملکرد در خانواده‌های شهدا می‌باشد؛ زیرا، کیفیت عملکرد خانواده‌های غیرشاهد ضعیف و خانواده‌های شاهد از کیفیت متوسط برخوردار است.

11. در نهایت میانگین نمره عملکرد خانواده در خانواده‌های غیرشاهد 49/9 و در خانواده‌های شاهد به ترتیب با و بدون ناپداری 56/3 و 57/3 می‌باشد و نشان می‌دهد که خانواده‌های شاهد از کیفیت عملکرد مناسب‌تری در خانواده برخوردار هستند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد:

نتیجه‌ی نهایی نشان داد که وجود ناپداری تأثیری در عملکرد خانواده‌های شهدا نداشته است. احتمالاً این یافته را بتوان چنین توجیه کرد که وجود ناپداری در محیط خانواده نتوانسته است جای پدر را پر نماید؛ ولی این مفهوم به معنی عدم ضرورت ازدواج همسران شهدا نمی‌باشد و معنادار نبودن مقایسه‌ی عملکرد خانواده‌های با و بدون ناپداری در این مقاله، می‌تواند نشانگر سه احتمال باشد:

1. تلاش بی‌وقفه همسران شهدای گروه شاهد (ازدواج نکرده‌ها) در پر نمودن جای خالی پدر

2. موفق نبودن بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان و سایر افراد در شناسایی و معرفی ناپدیری از نظر هم‌آهنگی شخصیتی

با خانواده‌ی شهید

3. عدم مقبولیت ناپدیری و ناتوانی او در تأثیرگذاری مثبت بر عملکرد افراد خانواده شهید به دلایل خصوصیات فردی.

از سوی دیگر نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که عملکرد خانواده‌ها در پاره‌ای از عناصر (مانند: عنصر فکری و فرهنگی) ضعیف بوده‌است و در بعضی عناصر (مانند: کنترل درگیری در محیط خانواده، استقلال طلبی، تفریح و سرگرمی و کنترل و پیروی از قانون) کارکردی متوسط داشته است که به خانواده‌های شهدا و هم‌چنین به بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان توصیه می‌شود در جهت ارتقای سطح این عناصر عملکردی تا رسیدن به درجه‌ی مطلوب برنامه‌ریزی و اقدام نمایند و در پاره‌ای از موارد (مانند: همدلی و پیوستگی، بیان احساسات و عواطف اعضای خانواده توسط یکدیگر، جهت‌گیری پیشرفت و توسعه، عنصر مذهبی و اخلاقی و وجود نظم و قانون) دارای کیفیت خوب بوده است که این موارد بیانگر موفقیت‌های خانواده‌های شهدا و بنیاد شهید و امور ایثارگران می‌باشد. در نهایت می‌توان گفت که کیفیت عملکرد کلی خانواده‌های شهدا متوسط بوده است؛ اگرچه کسب چنین نمره‌ای برای عملکرد سایر خانواده‌ها در سطح جامعه مناسب تلقی می‌شود؛ ولی موقعیت خانواده‌های شهدا می‌طلبد که نسبت به سایر اقشار اجتماعی از عملکرد بهتر و بالاتری برخوردار باشند.

منابع:

1. واحد آمار و کامپیوتر بنیاد شهید و امور ایثارگران استان اصفهان (1385).

2. (1367)؛ بازسازی جنبه‌های تجاوز و دفاع، مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی تجاوز و دفاع، تهران: چاپ سپهر. (صص 11،

12 و 16)

3. مطهری، مرتضی (1371)؛ حماسه‌ی حسینی، تهران: انتشارات صدرا. (صص 135 و 136)

6- نصیری، محمود (1380)؛ راز بقای خانواده، تهران: نشر و تبلیغ بشری. (صص 2-4)

4. مطهری، مرتضی (1378)؛ نظام حقوقی زن در اسلام، تهران: انتشارات صدرا. (صص 153-176)

5. مطهری، مرتضی (1382)؛ مقام زن، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام. (صص 140)

6. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (1368)؛ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران: اداره‌ی کل انتشارات و تبلیغات. (ص

30)

7. سعیدی‌پور، آذینفر (1360)؛ فرهنگ فارسی خرد، تهران: انتشارات خرد. (صص 261)

8. فرقانی ریسی، شهلا (بی‌تا)؛ شناخت مشکلات رفتاری در کودکان و نوجوانان، تهران: معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش.

(صص 149)

9. رجوع شود به 8 صص 143

10. آقاخان‌ی، نادر و همکاران (1380)؛ بررسی دیدگاه فرزندان نسبت به طلاق والدین خود، تهران: همایش سراسری بهداشت

خانواده. (صص 7)

11. قائمی، علی (1366)؛ آسیب‌ها و عوارض اجتماعی، تهران: انتشارات امیری. (ص 256)

12. منصف، مرتضی (1368)؛ آسیب‌شناسی خانواده، اولین سمینار آسیب‌های اجتماعی در ایران، تهران: سازمان بهزیستی.

(صص 25 - 31)

13. رجوع شود به 23 ص 50

14. Turner, Katherine H. community health Nursing. Lippincott press. Joan G. Chavigny, Philadelphia: 1988. P248.

Philadelphia: 1988. P248.

15. رجوع شود به 14 ص 261.

16. ارشدی، فرخ سهیل (1380)؛ عوامل مؤثر بر سطح سلامت خانواده، تهران: همایش سراسری بهداشت خانواده. (ص 62)

17. رجوع شود به 12 ص 145.

18. قائمی، علی (1368)؛ تربیت نسل شهید، تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران. (ص 138)

19. قربانی‌پور، حسین (1386)؛ جنبه‌های جامعه‌شناسی خانواده، بی‌جا: بی‌نا.

20. رجوع شود به 92

21. محمدی و همکاران (1386)؛ بررسی ارتباط عملکرد خانواده و گرایش جوانان به اعتیاد در استان خوزستان، گزارش طرح

تحقیقاتی معاونت امر به معروف و نهی از منکر منطقه‌ی مقاومت بسیج خوزستان. (ص 100)

22. قضاوی، زهرا و طیبه مهربابی (1384)؛ بررسی عملکرد خانواده در کودکان دارای اختلال رفتاری، گزارش تحقیق دانشگاه

علوم پزشکی اصفهان.

23. محمدی. محمدحسن وهمکاران (1385)؛ بررسی و مقایسه‌ی عملکرد فرهنگی خانواده در دو گروه از خانواده‌های شهدا و

آزادگان شهر اهواز، گزارش طرح تحقیقاتی.